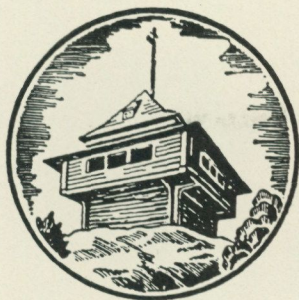

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1959**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1959

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

*Omslagsbilden återger en bägare av rubinglas,
som tillhört generalen friherre Anders Wennerstedt på Skogaholm.
Se Marshall Lagerquists uppsats, s. 131.*

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1959

Djuptrycksplansch från Nordisk Rotogravyr

PENGAR I PLÅNBOKEN

Anteckningar rörande sedelavbildningar

av Ernst Nathorst-Böös

I en uppsats publicerad i Nordisk Numismatisk Unions Årsskrift har jag redovisat vissa avbildningar av nödmynt, som utförts i olika manér, bland annat på porslin under 1700-talet. Under studierna av dessa har min uppmärksamhet fästs på att även sedlar, ja i än högre grad och under en avsevärd period, kommit att avbildas i olika teknik.

Första gången sker detta, då en transportsedel avbildas på en bål med fat, å vilkas innersida sedeln avbildats i botten av skålen respektive fatet. Den är utställd av Växelbanken å 200 Dr kopparmynt, utfärdad den 13 december 1762 och till "herr Jacob Hahr", och undertecknad av två tjänstemän i Banken, kommissarien E. Wennberg och kamreraren A. J. Arrhenius. Det är en utomordentligt fin reproduktion, där varje veck och varje detalj stå fint fram under den pärlemorskimrande glasyren. Bålen är känd i flera exemplar, varav ett exemplar förvaras i Göteborgs Historiska Museum (inv.-nr 14449). Fatet avbildas å motstående sida.

Denne Jacob Hahr på vilken sedeln är utställd representerade under senare delen av 1760-talet familjen Grill i Kanton. Som bekant beklädde ett par medlemmar av denna familj ledande poster inom Kompaniet och en av dem, Claes Grill, var också bankofullmäktig under åren 1748—1756. I februari 1763 reste Hahr till Kanton och kan då ha haft sedeln med sig. I Kanton anlidade han enligt sina räkenskaper oftast en porslinsfabrikant vid namn Lin Kva, som således kan ha framställt denna bål.

Bålfat med sedelavbildning. Göteborgs museum.

Sedeln är ej registrerad i växelbankens huvudböcker i Riksarkivet under vare sig Hahrs, Grills eller kompaniets namn.

En kuriositet beträffande sedeln text skall noteras. Ehuru sedeln är utfärdad 1762 återopas i den sedvanliga straffbestämelsen mot förfalskning en lag av 1764. Någon sådan lag finnes ej, men väl en av 1754, vilken också alltid återopas på sedlarna. Orsaken till detta feltryck får väl tillskrivas kinesernas obekantskap med förlagan.

En liknande bål förvaras i Nationalmuseet i Helsingfors men med en annan sedel avbildad. Det rör sig om en sedel om nio daler kopparmynt troligtvis daterad den 9 oktober 1769 och signerad av C. Humble, kamrerare i Banken, och med ett oläsligt namn.

I Fredmans epistel rörande Ulla Winblads hemresa från Hessingen en sommarmorgon 1769 passerar man som bekant Marieberg, och för Ulla pekar man ut den plats

där vid strand
Sjelf Chinesen målar
Bildar af en näfva sand
Skönsta blomster-skålar

I Kina långt bort från Hessingen var kanske Lin Kva ungefär vid denna tid sysselsatt med samma arbete, men smyckade där sina alster med motiv från de hyperboréers nödmynt och sedlar.

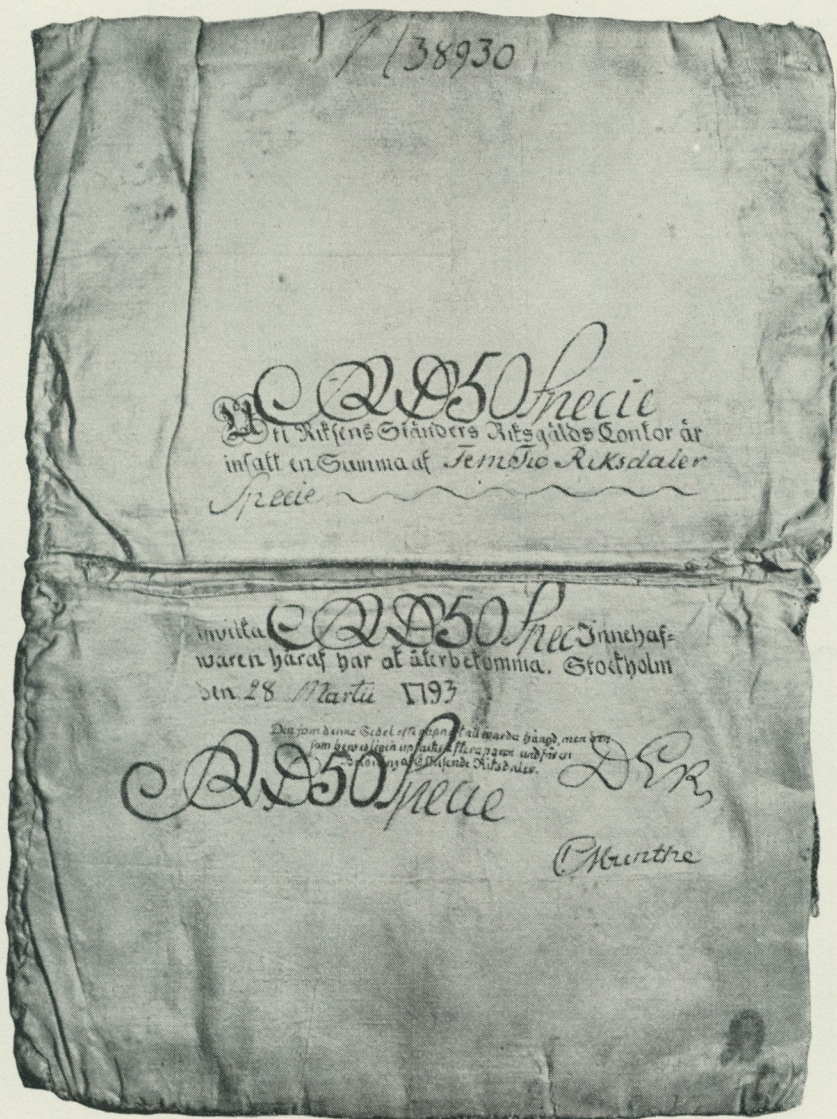
Ett trettioårligt år senare avbildas på insidan av en bål tillhörig Nordiska museet en serie sedlar från åren 1789—1790. Det verkar som beställaren velat redovisa ett tvärsnitt av de då giltiga pappersmynten. Beklagligtvis är bålens insida, där de avbildats så starkt sliten, att man ej kan fastställa ens namnet på dem, å vilken av sedlarna utställts. Annars kanske man här kunde ha fått en ledtråd rörande beställaren.

Det rör sig om följande sedlar:

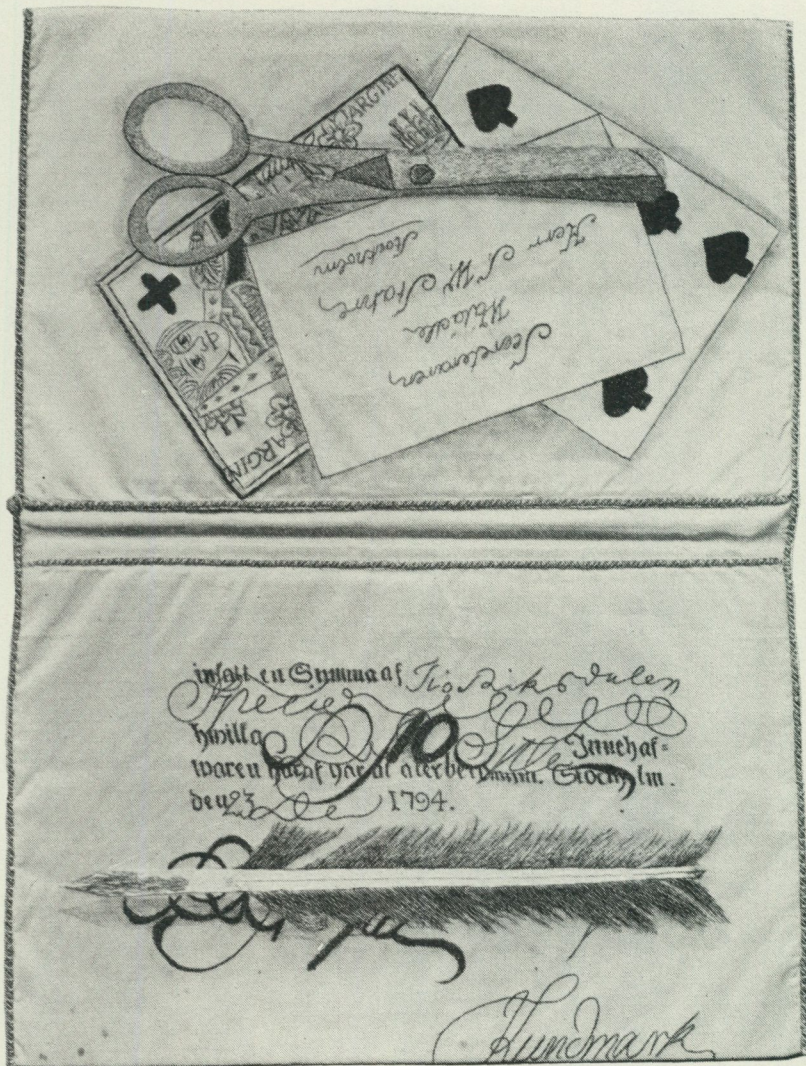
- 1) riksdaler specie, Transportsedel, 1789, utfärdad av Banken.
- 2) 8 skilling specie, utfärdad av Kungl. Generalkrigskommissariat i Finland (en s. k. Fahnehielmare) nr 55120.
- 3) 12 skilling riksgälds, 1790.
- 4) Obligation utfärdad av Kungl. Kontrollkommissionen 1790.
- 5) 2 riksdaler 24 skilling specie riksgälds, 1790.
- 6) 4 skilling specie, s. k. räntepollett, riksgälds.

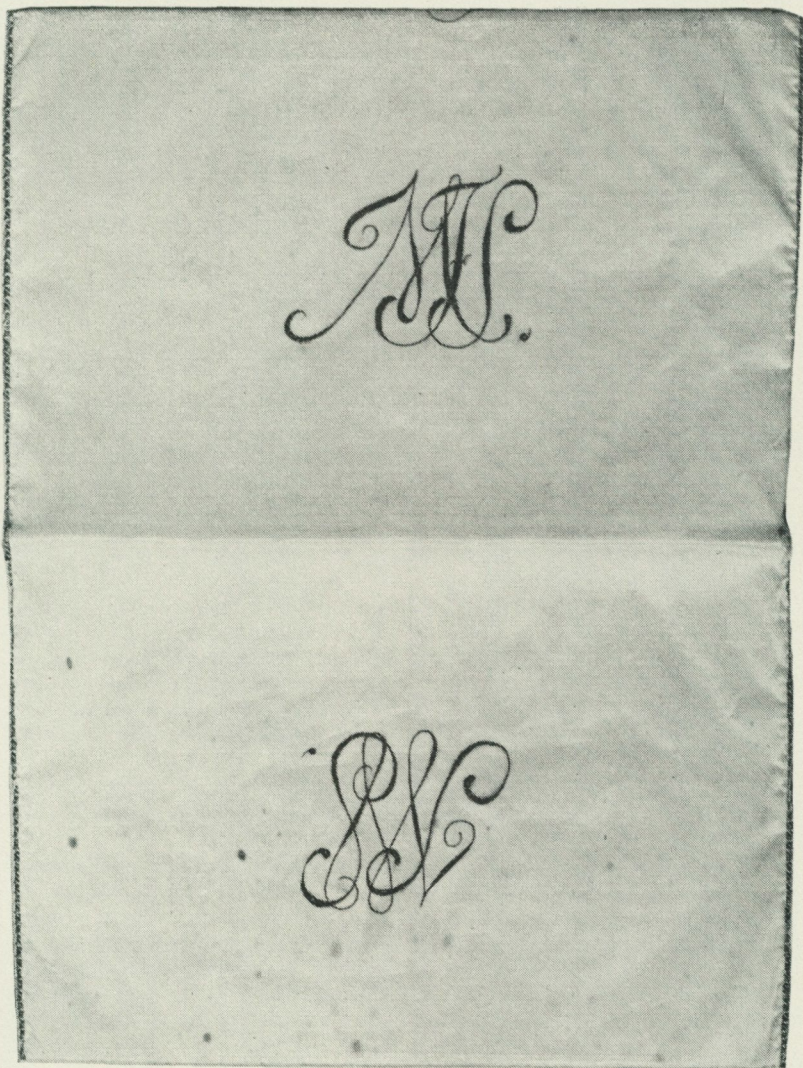
Vid denna tid användes sedlar i annat sekundärt sammanhang. Det gäller ett tydligt plötsligt uppdykande och kortvarigt mode att i plånböcker, oftast av siden, gjorda för hand och alltså individuella arbeten i något olika manér återge sedelavbildningar. Det av mig kända materialet har som gränser 1790 och 1835.

Orsaken är ej alldeles lätt att ange, men det kan ju tänkas, att modet föranletts av någon vidskeplig lätt skämtsam tro, att det alltid skulle nyttja mottagaren att "ha pengar i plånboken". Det rör sig i regel ej om några större fantasibelopp, som man på detta sätt tillönskar mottagaren, man har hållit sig på ett någorlunda behagligt realistiskt plan. I sammanhanget har även utarbetats några föremål som ej äro plånböcker. Det huvudsakliga materialet

Plånbok av siden, enligt traditionen sydd av en pensionsflicka i Åbo på 1790-talet. Nationalmuseet, Helsingfors (förteckningen nr 3).

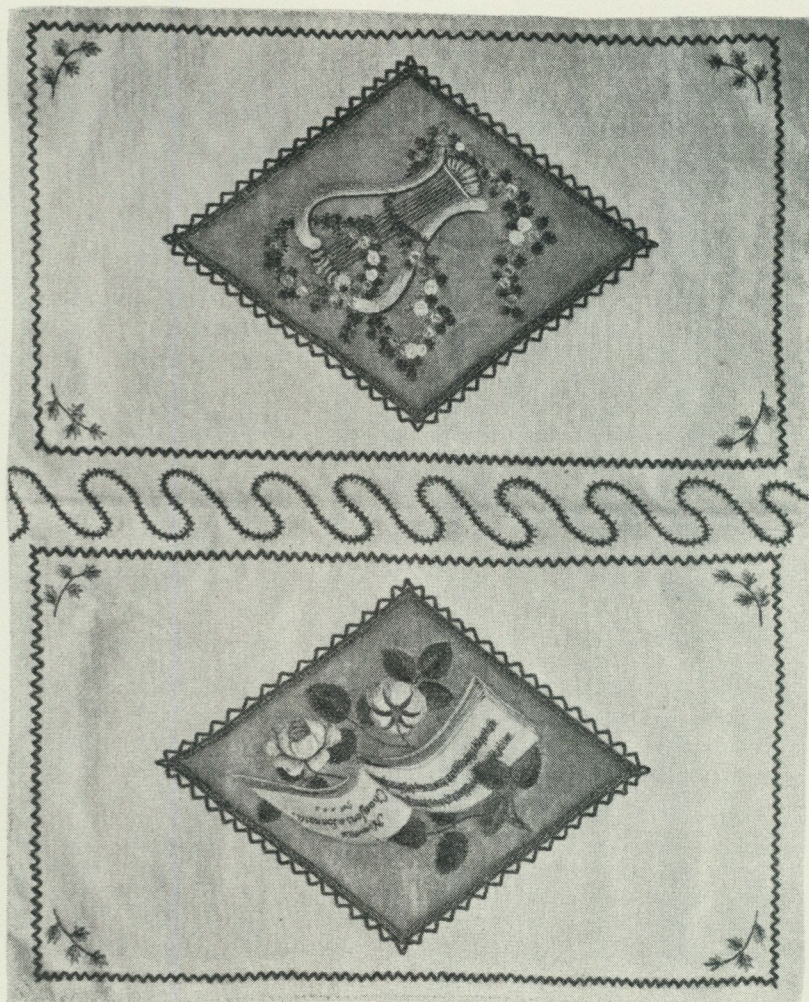

*Plånbok av siden med monogrammen SWS och MTS. På insidan trompe l'oeil med bl. a. nedre hälften av en riksgäldssedel.
Nord. mus. (förteckningen nr 8).*

återfinnes i Nordiska museets samlingar, men även i Göteborgs Museum, Malmö Museum, Nationalmuseet i Helsingfors och Åbo Museum:

1. 12 skilling den 11 september 1790 s.k. Fahnehjelmare nr 21013, signerad P. G. Fahnehjelm, G. Gyllner (Malmö 2108).
2. 12 skilling specie den 12 september 1790 nr 21013 s.k. Fahnehjelmare utfärdad av Generalkrigskommissariatet, signerad P. G. Fahnehjelm, G. Gyllner (Kalmar 17486).
3. 50 riksdaler specie, Riksgälds, den 28 mars 1793 nr 38930, signerad av kommissarien D. Ek och kontorsskrivaren G. Munthe. Plånboken är enligt uppgift sydd av en pensionsflicka i Åbo på 1790-talet (Helsingfors 1746).
4. 16 skilling, Riksgälds, den 9 april 1793 nr 23714, signerad kontorsskrivaren C. Sandberg och C. M. Bergman. Sedeln är tryckt på ett sidenstycke som aldrig kommit till användning som plånbok (Nord. mus. 10.331).
5. 65 000 riksdaler specie, Riksgälds, den 7 juli 1793 nr 65924, signerad oläsligt namn och kontorsskrivaren O. Holm (Nord. mus. 26.216 a).
6. 1 000 riksdaler specie, Riksgälds, den 25 november 1793 nr 3456, signerad kommissarien D. Ek och kontorsskrivaren J. Staf (Nord. mus. 3.974).
7. 300 riksdaler specie, Riksgälds, den 4 november 1793 nr 3456, signerad F. Fick, S. Ström (Kalmar 17493).
8. 10 riksdaler specie, Riksgälds, den 23 december 1794, signerad kontorskrivaren J. Lundmark. Endast den nedre hälften av sedeln är återgiven på den ena hälften av plånbokens insida. På andra sidan ett trompe l'oeil-stilleben föreställande två spelkort, en sax och ett kort å vilket finnes antecknat "Secreteraren Wälädle Herr S. W. Stahre, Stockholm". Detta syftar troligtvis på sekreteraren vid Stockholms Stads Brandförsäkringskontor S. W. Stahre (Nord. mus. 25.648).
9. 100 riksdaler specie, Riksgälds, den 14 augusti 1796 nr 87259, signerad N. Namn. I sedeltexten är angivet "den denna sedel efterapar skall vara klämd . . . etc." (Nord. mus. 91.848).
10. 1.000 riksdaler specie, Riksgälds, den 25 oktober 1796, signerad oläsligt namn och kontorsskrivaren F. Lönnberg. Endast den nedre hälften av sedeln är återgiven på den ena hälften av plånbokens insida. På andra sidan ett trompe l'oeil-stilleben med en gåspenna samt flikar av Stockholms-Posten för oktober 1796 nr 262 och Post- och Inrikes Tidningar ävensom ett kort med påskriften "Kongl. Maj:ts högstbetrodde man Presidenten och Commendeuren af dess Nordstjerneorden, högvälborne herr G. v. Carlson, Södertälje och Mälby". von Carlson (1743—1801) var president i Vasa hovrätt (Nord. mus. 58454).
11. 20 riksdaler 28 skilling specie, Riksgälds, den 25 april 1798 nr 21098, signerad oläsligt namn och kontorsskrivaren J. Staf. Gåva till apotekaren C. Becker i Helsingfors, då han erhöll sina apoteksrättigheter (Helsingfors 21544).
12. 20 riksdaler specie, Riksgälds, den 5 januari 1798 nr 15648, signerad kontorsskrivaren Lönberg (Nord. mus. 244.845).
13. 1 000 riksdaler specie, transportsedel 17 mars 1799 nr 47462 utställd på

- brukspatronen J. Ramsell. Ur texten kan citeras: "Den som denna sedel efterapar skall vara känd." Sedeln är tillverkad på papper men har i sin utformning karaktären av ett skämt — någon verklig förfalskning är det ej fråga om (Myntkabinettet 25326).
14. 100 riksdaler specie, Riksgälds, den 28 september 1799 nr 3498, signerad aktuarien vid Sedelarkivet G. S. Lind, C. Munthe (Nord. mus. 19.296).
 15. 5 000 riksdaler specie, Riksgälds, den 1 november 1799 nr 4950, signerad G. S. Lind, bokhållare J. Kindström (Helsingfors 1984: 5).
 16. 100 riksdaler specie, Riksgälds, den 4 december 1799, signerad som ovan (Helsingfors 54100: 7).
 17. 5 000 riksdaler specie, Riksgälds, nr 500 i övrigt som nr 16 (Åbo nr 2587).
 18. 500 riksdaler specie, Riksgälds, den 4 mars 1800 nr 777, signerad av kontorsskrivaren F. Hinnson och Torgstedt. Ur texten på sedeln kan citeras: "Den som denna sedel efterapar skall varda klämd men den som bewisligen upptäcker efteraparen undfår en belöning av ingenting." (Nord. mus. 31.116).
 19. 100 riksdaler specie, Riksgälds, den 12 augusti 1800 nr 4215, signerad E. Lind, J. Kindström (Helsingfors 1195).
 20. 25 riksdaler specie, Riksgälds, den 30 oktober 1800 nr 114691, signerad oläsligt namn, S. P. Holm (Kalmar 17489).
 21. 1 000 riksdaler specie, Riksgälds, den 24 december 1800 nr (oläsligt), signerad J. Wallenstråle (Helsingfors 1302).
 22. 500 riksdaler specie, Riksgälds, den 27 februari 1801, signerad oläsliga namn (Nord. mus. 132.147).
 23. 1 000 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 1 april 1801 nr 4870, signerad A. R. Falsk, N. Eftergiord (Nord. mus. 144.051).
 24. 1 000 riksdaler specie (oläsligt banknamn) den 14 maj 1801, signerad I. Lemgren, J. Lundin (Helsingfors 2120).
 25. 1 000 riksdaler specie, växelbanken den 8 oktober 1801 nr 8260 utställd å herr Pehr Falk & Co, signerad av kommissarien O. C. Hartwick och bokhållaren J. Lundmark. Falk var grosshandlare i Stockholm (Göteborgs mus. 4127).
 26. 10 000 riksdaler specie, Riksgälds, den 24 december 1801, signerad E. Lind, J. Kindström. Plånboken är enligt uppgift broderad av friherrinnan J. A. von Kothen såsom bröllopgåva åt friherren Berndt Aminoff år 1817 (Helsingfors 4517).
 27. 200 riksdaler specie, Riksgälds, den 24 december 1801 nr 25799, signerad oläsligt namn och kommissarien J. Tingberg (Nord. mus. 58.642).
 28. 5 000 riksdaler specie, Riksgälds, den 16 september 1802 nr 198731, signerad av kommissarien S. Kemner, J. Lundman (Nord. mus. 16954).
 29. 50 000 riksdaler specie. Nedre delen av en transportsedel hos Banken den 10 december 1802 återgivet på plånbokens ena hälft. Beviset är utställt å W. S. Wäxelhausen. Signaturen oläslig. På andra hälften av plånbokens insida: "Ni l'abondance, ni pauvreté, mais seulement assez" (Nord. mus. 206.211).
 30. 100 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 13 oktober 1803 nr 7477, utställd på herr E. M. Signerad av kommissarien O. C. Hartwick och refendarien G. Elies (Nord. mus. 37.273).

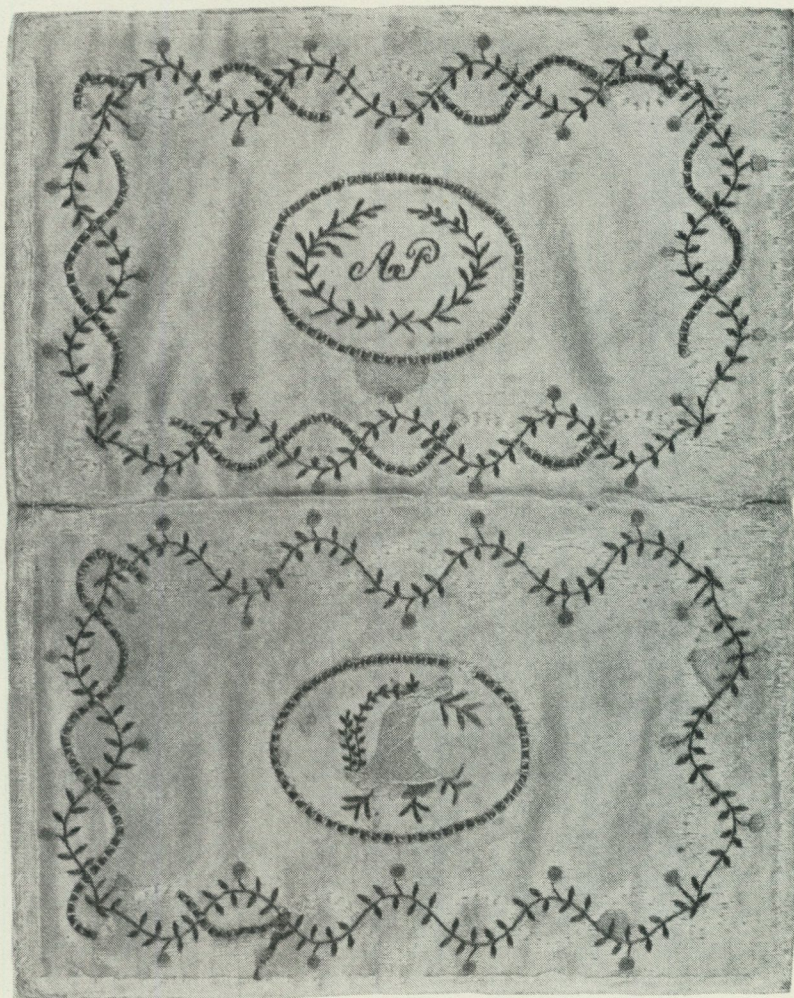
31. 20 riksdaler specie, Riksgälds, den 28 mars 1803 nr 141920. Signerad med två oläsliga namn (förf.-saml.).
32. 1 000 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 12 april 1804 nr 5717 utställd å ett oläsligt namn signerad H. Agrell, oläsligt namn (Göteborgs mus. 4129).
33. 500 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 15 april 1804 utställd på I. C. Nobelius signerad H. Gullander, E. Kuhlman. Sedeln utförd på siden men troligtvis ej avsedd att användas såsom en del av en plånbok (Myntkabinettet 23901).
34. 20 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 30 september 1805 för herr Schön . . girige . . specie. (Resten av texten oläslig) nr 40308 signerad E. Wingberg, J. Wettervik. Wettervik var refendarie i banken men avled redan 1802.
35. 10 000 riksdaler specie, Riksgälds, den 24 november 1805, signerad J. Lind, E. Kindström (Helsingfors 6333: 1).
36. 500 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 13 mars 1807 nr 5776 utställd å sekreteraren G. M. Stuart samt signerad av kommissarien C. G. Holtz och bokhållaren D. Landstedt. Stuart (1771—1858) var sekreterare i Direktionen för Krigsakademien (Göteborgs mus. 4130).
37. 30 riksdaler specie, transportsedel, Banken utställd på herr D. Westermarck, transportsedel, den 14 juli 1807 nr 31468 signerad P. Norn, O. P. Hermansson (Malmö 822).
38. 100 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 23 september 1808 nr 24673, utställd å handlanden J. A. Grandinsson, signerad av kommissarien J. Bolleman och bokhållaren A. Klefverberg (Åbo 2583).
39. 5 000 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 3 december 1809 nr 24673 utställd på W. S. Wäxelhausen, signerad Lemenn ? (Nord. mus. 127.300).
40. 1 000 riksdaler specie, transportsedel den 9 december 1810 utställd på hr Ohnegeld, signerad L. Waltman. N. Modigh. Straffklausulen har följande lydelse: "Den som denne Sedel efterapar undfår belöning, men upptäckaren skall utan skonsamhet warda i galge hängd" (Kalmar 7513).
41. 16 skilling specie, transportsedel, Banken den 28 november 1811 nr 72224, signerad av kommissarien J. G. Agrell och bokhållaren A. Landström (Göteborgs museum 4126).
42. 10 000 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 13 april 1812 nr 1099 utställd å herr N. Rydelius, signerad J. Bolleman och bokhållaren O. Nordenström. Nordenström avled redan 1807. I texten är beloppet då det skrives med bokstöver tecknat "tjotusende" (Nord. mus. 189.872).
43. 5 000 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 22 september 1812 nr 4209 utställd på herr U. Walleström, signerad C. G. Holtz och oläsligt namn (Malmö 42147).
44. Trompe Poeil-tavla, signerad Carl Fredrik Löfvengren den 24 december 1815. Å denna finnes återgiven bland annat en sedel om 3 riksdaler specie, transportsedel, Banken daterad den 17 november 1814 och signerad C. F. Löfvengren och J. Nålberg (Nord. mus. 223 715).
45. 200 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 3 maj 1826 för herr L. H. Willman nr 16.414, signerad oläsliga namn (Nord. mus. 40.599).

46. 100 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 27 augusti 1829 nr 33646 utställd å bankofullmäktigen J. O. Longberg, signerad av kommissarien A. T. Gyllencreutz och C. A. Lundberg. Johan Losson Longberg (1781—1839) var bankofullmäktig för bondeståndet åren 1812—1839. Vid riksdagen 1828—1830 var han talman i bondeståndet (Nord. mus. 3.658).
47. 500 riksdaler specie, transportsedel, Banken den 25 juli 1833 nr 43 för löjtnanten F. A. Troil, signerad av oläsligt namn och kommissarien G. W. Schützencrantz (Nord. mus. 75.750).
48. 500 riksdaler banco, transportsedel, Banken, herr J. Harling odaterad 1835 nr 47702, signerad B. Harling, D. Ek (samma signatur som å nr 2 här ovan) (Nord. mus. 197.256).
49. Plånbok, å ena locket broderat ordet Banco å andra locket ordet Riksgälds. På utsidan av plånbokens ena sida texten: "l'on donne ce que l'on peut mais pas ce que l'on veut", samt på andra sidan "om vänskap skall belönas så bör visst detta namnet krönas". Därovan i monogram C.I.L. (Nord. mus. 6.467).

De sedlar, varom här är fråga, äro av tre olika typer. Den första gruppen är de s. k. Fahnehjelska sedlarna, uppkallade efter kammarrevisionsrådet Per Georg Fahnehjelm, med vars namn de undertecknades. De utfärdades alla 1790 i Borgå under det svensk-ryska kriget av det finska generalkrigskommissariatet, voro giltiga endast i Finland och användes av kommissariatet vid inköp av förnödenheter för armén. De indrogos efter beslut av 1792 års riksdag. De voro också föremål för omfattande förfalskningar, vid vilka greve Adolf Fredrik Munck spelade en viktig roll. Jag skulle vilja antaga, att de inte minst på grund av den sensation, som omgävo dem, syntes intressanta att efterbildas — alltså rent kuriositetsintresse.

Den andra gruppen och den största äro de sedlar, som under åren 1789—1824 utgavos av det 1789 inrättade Riksgäldskontoret. De skulle enligt den ursprungliga planen löpa med ränta, men redan 1790 beslöt man, att någon ränta ej vidare skulle utgå. 1803 blevo sedlarna föremål för en realisation, då de nedsattes med en tredjedel mot bankens sedlar. Riksgäldskontoret fortsatte trots avsikten att dess sedelutgivning härefter skulle upphöra att utge sedlar till 1834, varefter en ny sedeltyp infördes och ett nytt myntsystem skapades. De avlystes slutligen helt i och med 1845 års utgång.

Den tredje typen är transportsedlarna, som tillkommo redan

Plånbok av siden med broderad utsida och monogrammet AP. T. h. den
på insidan avbildade transportsedeln. Göteborg. mus. (förteckningen nr 41).

1701 för att tillfredsställa önskemålet om ett mer praktiskt betalningsmedel än plåtmynten. De voro insättningsbevis utfärdade av banken på visst insatt belopp. Benämningen transportsedel var i slutet av 1700- och början av 1800-talet blott en relik av en tidigare existerande föreskrift om skyldigheten att vid överlåtelse till annan innehavare anteckna från vem och till vem överlåtelsen skedde — alltså påminnande om transporten av en av våra dagars checker. 1809 upphörde banken i praktiken att inlösa dem med silver, vilket sedermera 1818 blev formellt bekräftat. Genom en förordning 1830 beslöts, att banksedlarna skulle inlösas med en riksdaler specie i silver mot $2\frac{2}{3}$ riksdaler i bankosedlar. Riksdaler riksgäldssedlarna fingo följaktligen en kurs av fyra riksdaler riksgälds mot en riksdaler i silver. Inlösningen började 1834 kort före den nya sedeltypens införande 1835. Denna senare kom aldrig, såvitt jag kunnat iakttaga, att tjäna som förlaga vid utsmäckningen av plånböcker.

Som framgår av ovanstående förteckning dominera riksgäldssedlarna. Detta synes något anmärkningsvärt, då ju dessa sedlar med hänsyn till de upprepade realisationer för vilka de blevo föremål, knappast kan ha varit särskilt populära. Men å andra sidan voro de i den meningen folkliga, att de voro mycket spridda. Ett annat genomgående drag är att man vid sedlarnas återgivande, antingen av försiktighet att ej misstänkas för sedelförfalskning eller av skämtlynne, gett dem en mer eller mindre avvikande utstyrsel i förhållande till förlagan. Man undviker sålunda att begagna de riktiga namnen på sedelutställarna eller markerar blott signaturen genom några oläsliga streck. Som framgår av beskrivningen inbjuder avbildningen också till allehanda skämt med mottagaren. I flera fall kan man antaga att det är tillverkaren själv som undertecknar sedeln. Dateringarna tala också sitt språk — julafton, den 1 april och beloppen ha väl också en fantasikaraktär inneburade en vänlig önskan att mottagaren alltid skall ha det gott ställt. Då så varit möjligt ha namnen på utställarna verifierats och i sådana fall försetts med titlarna på vederbörande tjänsteman.

En grupp måste särskilt framhållas nämligen den, vars sedel är signerad J. Lind E. Kindström. Dessa plånböcker bära omiss-

kännliga tecken på att vara tillverkade av samma person och härstamma samtliga från finska samlingar. Jag vågar tro att detta är resultat av samma persons verksamhet i Helsingfors eller Åbo.

Plånböckernas utsidor kunna sammanfattningsvis rubriceras som tidstypiska. Inom ramen av en à la grequebård eller en blomstergirland återgives ett landskap eller en bukett blommor eller kanske blott en sädeskärve eller några andra symboler i tidens smak. Stundom förekommer också ett monogram förenat med ett årtal. Det ligger nära till hands att tänka sig dessa sistnämnda såsom gåvor på en bemärkelsedag.

En efterklang till 1700-talets manér att utnyttja sedlar i dekorativa syften förekommer under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, då man vid Rörstrand släppte ut askkoppar med bilder av gängse sedlar i 5 och 10 kronors valörer samt möjligtvis också i 50 och 100 kronors valörer. Tillverkningen var enligt uppgift från bruket av liten omfattning. I alla fall måste produktionen pågått efter 1907, då sådana askkoppar med sedlar både av 5 och 10 kronors valör från Gustaf V:s regering förekommit i antikhandeln.